Majibu

MATUMIZI YA LUGHA (QR4- Ukurasa wa 138)

15. Aina za maneno

a. Nomino

i. Nomino za pekee
Jitathmini 17.1 (ukurasa wa 92)
1. mifano: kitabu, kiti, meza, daftari, mti, mwanafu, darasa, karatasi, kalamu, sakafu, ubao
2. (a) (i) Amina (ii) Ziwa Viktoria, Juni (iii) Mji wa Narok (iv) Mshtarii (v) Kenya, Uganda
(b) (i) jina la mtu (ii) jina la ziwa, mwezi (iii) mji (iv) sayari (v) nchi
3. Hakiki majibu yako kwa kurejelea sehemu ya **Kumbuka** katika ukurasa wa 92.
4. (a) Amina, Ali, Ziwa Nakuru, Aprili, Mlima Longonot, Naivasha, Mto Njoro
(b) Amina(watu), Ali(watu), Ziwa Nakuru(maziwa), Aprili(miezi), Mlima Longonot(milima), Naivasha (miji), Mto Njoro (mito)
5. (a) Hakikisha sentensi zako ni sahihi kisarufi.
(b) Hakikisha kifungu chako ni sahihi kisarufi.
6. Mtajie mzazi au mlezi wako nomino za pekee katika mazingira ya nyumbani.

ii. Nomino za kawaida
Jitathmini 17.2 (ukurasa wa 93)
1. Taja nomino za pekee unazozijua kama vile majina ya watu, nchi, siku za wiki na miezi
2. (a) (i) Chura, mto (ii) Soko, vijana (iii) Mwanafunzi, kucha, nywele (iv) Viti, duka (v) Nchi, maliasili
(b) Hakiki majibu yako kwa kuzingatia sehemu ya **Kumbuka** katika ukurasa wa 93.
3. Hakiki majibu yako kwa kurejelea sehemu ya **Kumbuka** katika ukurasa wa 93.
4. (a) mwili, mtu, mikono, sabuni, vimelea, mswaki, dawa, meno, kinywa, nguo, njia
(b) Hakiki majibu yako kwa kurejelea sehemu ya **Kumbuka** katika ukurasa wa 93.
5. (a) Hakikisha sentensi zako ni sahihi kisarufi.
(b) Hakikisha kifungu chako ni sahihi kisarufi.
6. Mtajie mzazi au mlezi wako nomino za kawaida katika mazingira ya nyumbani.

iii. Nomino za makundi

Jitathmini 17.3 (ukurasa wa 93)

1. Taja nomino za makundi kama vile: kicha cha mboga, chane ya ndizi, kundi la ng'ombe

3.

- bunda la noti
- halaiki ya watu
- mlolongo wa magari
- kundi la ng'ombe
- chane ya ndizi

- pakacha la matunda
- fungu la viazi

4.a. shungi b. jora c. Baraza d. Mlolongo e. kopo

5. Sentensi ziwe sahihi kimantiki.

iv. Nomino za dhahania

Jitathmini 17.4 (ukurasa wa 94-95)

1. Zitaje nomino za makundi zinazopatikana katika maeneo haya.

2.

(b) Upole

(d) Umaskini

(e) Wema

3.

(a) Ufisadi

(b). heshima

(c). njaa

(d). furaha

(e). amani

4. sentensi ziwe sahihi.

v. Nomino za wingi

Jitathmini 17.5 (ukurasa wa 95-96)

1. maziwa, mafuta, moshi, vumbi, mazingira

2. Nomino za wingi zinahusu vitu vinavyotokea katika hali ya wingi pekee na ambavyo haviwezi kugawika ili viwe kitu kimojakimoja.

3.(b) maji, mafuta, mazungumzo, maoni, mateso, unga, mapenzi, maisha, mate, maziwa, machozi, damu.

4. (b) maisha, makazi, mateso

5. Katika **mazingira** ya asili, wanyama wanaishi maisha ya uhuru na furaha. **Maji** safi ya maziwa na mito yanawapa nguvu ya kuendelea.

Lakini leo, **mazungumzo** mengi yanahusu jinsi maisha ya wanyama yanavyoharibika. **Maoni** ya wanasayansi yanaonyesha wazi kwamba mazingira yanazidi kuchafuka. Maji ya maziwa yanazidi kuwa machafu, mafuta ya viwandani yanayomwagika baharini yanaua viumbe wa majini. **Damu** ya wanyama wanaouawa na wawindaji haramu inamwagika bila huruma porini.

Maneno ya viongozi wa dunia hayatoshi tena, yanahitajika vitendo vya kweli. **Matamshi** ya hasira peke yake hayatabadilisha hali. Ni lazima jamii zote zishirikiane kulinda mazingira, kusafisha maji, na kuhakikisha kwamba **maisha** ya wanyama yanaendelea kustawi kwa amani na uhuru kamili.

6. Unaweza kutumia kipakatalishi, simu, tabuleti au kompyuta kufanya zoezi hili. Tafiti tu kwenye mtandao salama kisha ufanye zoezi ulilopewa.

7. Tunga sentensi sahihi.

8. Zingatia matamshi bora.

vi. Nomino za vitenzi-jina

Jitathmini 17.6 (ukurasa wa 96)

1. Kusoma, kucheza, kulima, kuandika, kukimbia, kupika.
2. Nomino za vitenzi-jina ni vitenzi vyenye kiambishi ‘ku-’ awali vinavyotumika kama nomino katika sentensi.

3. kula, kucheza, kusoma, kuimba, kulala
4. (b) Kulingana na kifungu ulichosoma, hapa kuna maneno yanayotakiwa kutambuliwa:
   - kuishi
   - Kuwafungia
   - kukimbia
   - kuruka
   - kucheza
   - Kuwindwa
   - kutoweka
   - Kuangamizwa
   - kutembea
   - kutafuta
   - Kufugwa
   - Kuwatendea
   - kuwalinda
   - kuwaheshimu
   - kuwaokoa
   - Kuanzishwa
   - kushirikiana

5.

(a) Kutunza
(b) Kulinda
(c) Kuwapa
(d) Kuokoa
(e) Kuwaruhusu
(f) Kuteswa
(g) Kufunga
(h) kulishwa

6. Unaweza kutumia kipakatalishi, simu, tabuleti au kompyuta kufanya zoezi hili. Tafiti tu kwenye mtandao salama kisha ufanye zoezi ulilopewa.

7. Tunga sentensi sahihi.

8. Zingatia matamshi bora.

a. Viwakilishi
Viwakilishi vya sifa, pekee na viulizi
Jitathmini 17.7 (ukurasa wa 97-98)

1.(a) Ni maneno ya sifa (vivumishi vya sifa) yanapotumiwa peke yake katika sentensi kusimamia nomino bila hiyo nomino kutajwa. Vivumishi vya sifa hutoa tabia au sifa fulani ya nomino na huandamana nayo (kama vile *mzuri, mrefu*).
(b) Viwakilishi vya pekee husimamia nomino na kuibainisha kwa namna ya kipekee (kama vile kutumia mizizi *-ote, -enyewe, -enye* n.k. bila kutaja nomino), hutumiwa badala ya nomino ili kuibainisha na kuonyesha dhana maalumu kama vile umiliki (*-enye*), kusisitiza nafsi (*-enyewe*), ujumlishaji (*-ote*), au kutochagua (*-o-ote*).
(c) Vinahusu maneno yanayochukua nafasi ya nomino kwa madhumuni ya kuuliza swali kuihusu (mfano: *nani, zipi, mangapi*).

2.
(a) mzuri, baya, kitamu, nyekundu, chembamba, cheupe, warefu, wazuri
(b) wote, yeyote, kinginecho, chochote, yoyote, mmoja, mwenye, wengine, baadhi
(c) kipi, gani, nani, zipi, vingapi, wangapi, yupi, wapi, yapi

3.

(a) Mtiifu, mwadilifu, nzuri.
(b) Wote, wengine, zote, zozote, yote, chochote, mwenye, wengineo, nyingine
(c) Zipi, nani

4. (a) Mtiifu, Mwadilifu, Mazingira safi, Wakaidi, waaminifu

(b)

(i) Wote

(ii) Mwenyewe

(iii) yeyote
(iv) Wengine
(v) Yeyote
(vi) chochote
(c) zipi, nani, yupi, kipi, Zipi, wapi, gani

5. Unaweza kutumia kipakatalishi, simu, tabuleti au kompyuta kufanya zoezi hili. Tafiti tu kwenye mtandao salama kisha ufanye zoezi ulilopewa.

6. Tunga kifungu katika kifaa cha kidijitali kisha ufanye mazoezi uliyopewa.

7. Fanya zoezi hili na mzazi au mlezi wako.

Viwakilishi vya nafsi, viwakilishi vionyeshi/viashiria na viwakilishi vya idadi

Jitathmini 17.8 (ukurasa wa 99)

1.

- Husaidia kuepuka kurarirudia kwa nomino kusiko na lazima.
- Hufupisha sentensi na kuleta mtiririko mzuri wa lugha.

3.(a) Mimi - kiwakilishi cha nafsi ya kwanza umoja, wewe - kiwakilishi cha nafsi ya pili umoja

(b) Huyu - kiwakilishi kionyeshi/ kiashiria cha karibu

(c) Wawili – kiwakilishi cha idadi

(d) Hivi - kiwakilishi kionyeshi cha karibu

(e) Wao - kiwakilishi cha nafsi ya tatu wingi

4. Tunga sentensi sahihi.

vii. Viwakilishi vimilikishi

Jitathmini 17.9 (ukurasa wa 99)

1. (a) Changu

(b) Lake

(c) Vyao

(d) Kwetu

(e) Changu

2. Tunga kifungu kifupi ukitumia viwakilishi vimilikishi. Zingatia kanuni za kisarufi unapotunga kifungu chako.

viii. Viwakilishi visisitizi

Jitathmini 17.10 (ukurasa wa 99-100)

1. (a) Lili hili

(b) Yaya haya

(c) Yuyu huyu

(d) Lilo hilo

3. (a) Yuyu huyu

(c) Yuyo huyo

(e) Lili hili

(f) Zizi hizi

4. (a) Yuyo huyo

(b) Zizi hizi
(c) Kuko huko
(d) Yaya haya
(e) Lili hili
(f) Wawa hawa

5. Sentensi ziwe sahihi.

c. Vitenzi

Vitenzi vikuu na vitenzi visaidizi

Jitathmini 17.11 (ukurasa wa 100-101)

1. (a) Ni vitenzi vinavyobeba ujumbe au tendo kuu linalofanywa katika sentensi.
(b) Ni vitenzi vinavyoandamana na kitenzi kikuu ili kukisaidia kukamilisha maana ya sentensi.
2. Kitenzi kikuu hubeba maana kuu ya tendo na huja baada ya kitenzi kisaidizi, ilhali kitenzi kisaidizi hutangulia kitenzi kikuu kusaidia kutoa wazo la wakati au msisitizo na huchukua viambishi mwanzoni tu.
3.

(a) Vitenzi vikuu: Wanasoma, anapika, akilinda, anasimamia, kufanya, kukusaidia.
(b) Vitenzi visaidizi: Alikuwa, inaweza, ilibidi, sharti, ningependa, anataka.

4.

(a) Vitenzi vikuu: Uhakikishe, kusimamia, kutii, kukagua, kuleta, tekeleza, kusomea.
(b) Vitenzi visaidizi: Sharti, wamekuwa, wanapaswa, anaendelea, atakuwa anazidi.

5.(a) inaandaa/ inaweka, kufanya, wamesimama, kukagua/kuhesabu, kulinda/ kuimarisha

(b) (i) waliweza (ii) hawapaswi (iii) inaweza/inapaswa (iv) hawafai (v) wanaweza (vi) sharti

6. Unaweza kutumia kipakatalishi, simu, tabuleti au kompyuta kufanya zoezi hili. Tafiti tu kwenye mtandao salama kisha ufanye zoezi ulilopewa.

7. Tunga kifungu katika kifaa cha kidijitali kisha ufanye mazoezi uliyopewa.

8. Fanya zoezi hili na mzazi au mlezi wako.

iii. Vitenzi vishirikishi

Jitathmini 17.12 (ukurasa wa 101)

1. Toa mifano sahihi.

2. Vitenzi vishirikishi ni maneno yanayoshirikisha kitu au mtu na hali au tabia fulani.

3. (a) ni (b) si (e) ndizo (f) ndiye (h) yu

4.

(a) yu

(c) ndiko

(d) si

(e) angali

5. Sentensi ziwe sahihi.

6. Fanya zoezi hili na mzazi au mlezi wako.

d. Vivumishi

Vivumishi vya sifa na viashiria

Jitathmini 17.13 (ukurasa wa 102-103)

1. (a) Ni maneno yanayofafanua ubora, umbo, rangi au sifa za nomino.

(b) Ni maneno yanayotumika kuonyesha au kuelekeza kitu/nomino kulingana na mahali ilipo.

2. Vivumishi vya sifa hutoa tabia au hali ya nomino (mfano: *mzuri, safi*), ilhali vivumishi viashiria huonyesha umbali au ukaribu wa nomino inayorejelewa (mfano: *huyu, kile, hao*).
3.
(a) Vivumishi vya sifa: Safi, mrefu, mfupi, mnene, ndefu, nzuri, karimu, ndogo.
(b) Vivumishi viashiria: Huu, huyu, hiki, haya, hii, huo, hayo, hilo.

4. (a) Vivumishi vya sifa: Nzuri, mkubwa, madhubuti, makubwa, imara, wabaya, kali, wadogo, kubwa, zilizochakaa, wa kutisha, safi, mwangaza, madogo, muhimu, salama, tulivu.
(b) Vivumishi viashiria: Ile, hayo, huu, hawa, hizo, yale, hizi, hayo.

5. (a) nzuri, nzuri, imara, makubwa, ngumu, nyembamba, fupi, makubwa, wadogo, wa kutisha, zilizochakaa, mbaya, wabaya, mema, safi, mkubwa
(b) (i) huu (ii) huo (iii) hawa (iv) hizi (v) huo (vi) hii
6. Taja vivumishi unavyovijua.

7. Unaweza kutumia kipakatalishi, simu, tabuleti au kompyuta kufanya zoezi hili. Tafiti tu kwenye mtandao salama kisha ufanye zoezi ulilopewa.

8. Tunga kifungu katika kifaa cha kidijitali kisha ufanye mazoezi uliyopewa.

i. Vivumishi vimilikishi

Jitathmini 17.14 (ukurasa wa 103)

1. Vivumishi vimilikishi ni vivumishi vinavyoonyesha umiliki wa kitu ilhali Vivumishi vya idadi ni vivumishi vinavyoeleza hesabu au kiasi cha nomino inayorejelewa.
2. Changu, vyake, letu, yake, wetu
3. Vivumishi viwe sahihi.
4.

   (a) chake

   (b) wangu
   (c) yetu
   (d) changu
   (e) yangu
5. Sentensi ziwe sahihi.

6. Fanya zoezi hili na mzazi au mlezi wako.

ii. Vivumishi vya idadi

Jitathmini 17.15 (ukurasa wa 103-104)

1.

- Wachache
- Wengi
- Kadhaa
- Sita
- Tano

2. (a) kingi
   (b) wawili

   (c) kumi na miwili

   (d) kadhaa

   (e) michache

3. Mtajie mwenzako vivumishi vya idadi vinavyoweza kupatikana katika mazingira ya shuleni. Vivumishi viwe vinapatikana katika mazingira ya shuleni.
4. (a) wachache
   (b) wawili
   (c) matatu
   (d) mengi
5. Tunga sentensi tano ukitumia vivumishi vya idadi vyovyote. Sentensi ziwe sahihi.

e. Vielezi

Vielezi vya namna na vielezi vya wakati

Jitathmini 17.16 (ukurasa wa 104-105)

1.(a) Vielezi vya namna (jinsi tendo linavyofanyika) na vielezi vya wakati (lini tendo linafanyika).

(b) Husaidia kutoa ufafanuzi zaidi kuhusu vitendo ili msikilizaji aelewe namna au wakati sahihi tukio lilipotendeka.

2.(a) Ni maneno yanayoeleza jinsi kitendo kinavyotekelezwa.

(b) Ni maneno yanayotaja muda, saa, siku au kipindi ambacho kitendo kilitendeka.

3.(a) Vielezi vya namna: Haraka, juujuu, kwa utaratibu, vizuri, ovyoovyo, sana, kabisa, wima, ghafla

(b) Vielezi vya wakati: alfajiri, Jumamosi, mapema, saa moja, kesho, mwaka jana, nadra

4. (a) Vielezi vya namna: sana, kwa vurugu, haraka haraka, kwa fujo, kirahisi (punde si punde), kuyumbayumba, kwa sauti, kwa upole, kabisa, kwa tahadhari, kidogo, kwa amani

(b) Vielezi vya wakati: jioni, usiku, tangu siku hiyo, kila jioni

5.(a) Vielezi vya namna (Kupigia mstari): Sana, kwa tahadhari kubwa, kwa makini, taratibu, kwa umakinifu zaidi, makusudi.

(b) Vielezi vya wakati (Kuchorea mviringo): Kila mara, asubuhi, jioni, wakati wa mvua, mara nyingi, mwishoni mwa siku.

6. Taja vielezi sahihi.

7. Unaweza kutumia kipakatalishi, simu, tabuleti au kompyuta kufanya zoezi hili. Tafiti tu kwenye mtandao salama kisha ufanye zoezi ulilopewa.

8. Tunga kifungu katika kifaa cha kidijitali kisha ufanye mazoezi uliyopewa.

iii. Vielezi vya mahali

Jitathmini 17.17 (ukurasa wa 105)

1. Shuleni, nyumbani, ofisini nk.
2. Nyumbani, nje, chini, kando, Nairobi.
3.
   (a) Adrian ameingia <u>chumbani.</u>

   (b) Kesho nitaenda <u>shambani.</u>

   (c) Watalii wamefika <u>Amboseli.</u>

   (d) Paka amelala <u>chini.</u>

   (e) Ameenda <u>maabadini</u> kusali.

   4. Sentensi ziwe sahihi.

   5. Zingatia matamshi bora.

iv. Vielezi vya idadi

Jitathmini 17.18 (ukurasa wa 105-106)

1. Idadi kamili na idadi isiyodhihirika.
2. Kila wakati, kila mwaka, mara kwa mara, nadra, sana, zaidi, siku moja.

3.
(a) Wanafunzi hodari walizawidiwa mara kadhaa.
(b) Wakulima walifika kila siku kupanda mahindi.

(c) Wao huchelewa kuja shuleni kwa nadra sana.

(d) Visa vya uhalifu vinaripotiwa kila wiki.

(e) Leo tumepatana na mwalimu wetu mara nne.

4. (a). kila siku

(b). mara kwa mara

(c). kwa nadra

(d). kila wakati

(e). siku tatu.

5. Tunga kifungu cha aya moja ukitumia vielezi vya idadi. Sentensi ziwe sahihi.

6. Zingatia matamshi bora.

(f) Vihusishi
Jitathmini 17.19 (ukurasa wa 106-107)

1. Vihusishi vya *a-unganifu* hubadilika umbo kulingana na ngeli ya nomino (mfano: *cha, vya, za, wa*), wakati vihusishi vya *sababu* havibadiliki umbo na hutumika kueleza kiini au chanzo cha jambo (mfano: *kwa sababu, kwa ajili ya, kutokana na*).
2.(a) Vinahusu uhusiano wa umilikaji, aina au sampuli kwa kuchanganya kiambishi cha ngeli na mzizi "-a".
(b) Ni maneno yanayoonyesha kisa, chanzo au lengo la jambo fulani kutendeka (hujibu swali "kwa nini?").
3.(a) Vihusishi vya -a unganifu: Cha, vya, wa, kwa, la, za

(b) Vihusishi vya sababu: Kwa kuwa, kwa vile, kwa sababu, kwa ajili ya.

4. (a) Vihusishi vya -a unganifu: ya, wa, za
(b) Vihusishi vya sababu: kwa sababu, kwa ajili ya, kwa sababu ya, kwa manufaa ya.

5. (a) kwa ajili ya, kwa sababu ya, kwa vile, kufuatia/ kutokana na, kutokana na, kwa ajili ya
(b) (i) wa (ii) za (iii) vya (iv) ya (v) wa (vi) wa (vii) la (viii) vya
6. Unaweza kutumia kipakatalishi, simu, tabuleti au kompyuta kufanya zoezi hili. Tafiti tu kwenye mtandao salama kisha ufanye zoezi ulilopewa.

7. Tunga kifungu katika kifaa cha kidijitali kisha ufanye mazoezi uliyopewa.

8. Fanya zoezi hili na mzazi au mlezi wako.

Vihusishi vya mahali na wakati

Jitathmini 17.20 (ukurasa wa 107-108)

1. Tunatumia vihusishi vya mahali tunapotaka kuonyesha eneo, upande, nafasi, au mahali maalum ambapo nomino (kitu, mtu, au mnyama) ipo au ambapo jambo/kitendo fulani kinafanyika au kilitokea. Husaidia kujibu swali 'wapi?'.

2. Vihusishi vya wakati vinatumika tunapotaka kufafanua muda, kipindi, majira, au tarehe ambayo jambo au kitendo fulani kilitendeka, kinatendeka, au kitatendeka maishani. Husaidia kujibu swali 'lini?'.

4. Vihusishi vya mahali vilivyotumika: juu ya - kuonyesha mahali kitabu kilipo kwa kuhusiana na meza, karibu na - kuonyesha eneo ambalo watoto walicheza kuhusiana na mto.
5. Vihusishi vya wakati vilivyotumika: asubuhi - kuonyesha muda maalumu wa kuwasili shuleni, baada ya - kuonyesha kipindi kinachofuata masomo yanapokamilika.
6. Tunga sentensi sahihi. Kwa mfano:
   (a). Paka mkaidi amelala chini ya kitanda cha mwalimu.
   (b). Gari la shule liliondoka mbele ya lango kuu asubuhi ya leo.
7. Tunga sentensi sahihi. Kwa mfano:
   (a). Tulianza safari yetu ndefu kabla ya jua kuchomoza.
   (b). Wanafunzi wote husoma kwa bidii ya kipekee wakati wa mitihani.
8.

- Huondoa utata: Husaidia msikilizaji au msomaji kuelewa ujumbe kwa usahihi bila kuchanganya maeneo au muda wa matukio.
- Hutoa maelezo kamili na ya kina: Huongeza uwazi katika sentensi kwa kufafanua mazingira halisi ya kitendo (wapi na lini).

9. Tambua vihusishi kwa usahihi.
10. Tunga sentensi sahihi.

v. Vihusishi vilinganishi

Jitathmini 17.21 (ukurasa wa 108)

1.

(c) Sawasawa na

(d) Mfano wa

(e) zaidi

(g) mithili ya

2. (a) kuliko

(b) zaidi ya

c) sawa na

(d) kupita

(e) kushinda

3. Tunga kifungu kinachohusu utunzaji wa wanyama ukitumia vihusishi vilinganishi. Zingatia kanuni za kisarufi katika kifungu.

4. Fanya zoezi hili na mzazi au mlezi wako.

vi. Kihusishi na

Jitathmini 17.22 (ukurasa wa 108)

1. (a) Daftari lilisahihishwa **na** mwalimu.

(b) Wanyama watatunzwa **na** binadamu.

(c) Wagonjwa walitibiwa **na** daktari.

(d) Waimbaji walipongezwa **na** chifu.

(e) Kiranja alipigiwa makofi **na** wanafunzi.

2. Tunga sentensi tano ukitumia kihusishi na. Sentensi ziwe sahihi.

3. Fanya zoezi hili na mzazi au mlezi wako.

16. Vinyume vya maneno

Vinyume vya nomino na vivumishi

Jitathmini 18.1 (ukurasa wa 108-110)

1.(a) Ni hali ambapo nomino mbili zinapingana kimaana (mfano: *mchana* na *usiku*).
(b) Ni maneno ya sifa yanayokinzana kimaana (mfano: *tajiri* na *masikini*, *safi* na *mchafu*).
2.(a) Rafiki - adui, mchana - usiku, mvulana - msichana, mwanzo - mwisho, mwanamume - mwanamke, uzuri - ubaya, utajiri - umasikini, uongo - ukweli, ujana - uzee, ukarimu - uchoyo
(b) Kubwa - ndogo, nzito - nyepesi, safi - mchafu, ndefu - fupi, nzuri - mbaya, tajiri - maskini, chungu - tamu, mtiifu - mkaidi, kibaya - kizuri, mchoyo - mkarimu, mazuri - mabaya
3. (a) Maisha - kifo, amani - fujo, nafsi - mwili, upendo - chuki, kiburi - unyenyekevu, utulivu - wasiwasi, ukweli - uongo
(b) Muhimu – si muhimu, dhati -bandia, shupavu - legelege, mkarimu - mchoyo, mnyenyekevu - jeuri, mkweli – mwongo
4. amani, fujo, shupavu, legelege, mkarimu, mchoyo, mnyenyekevu, jeuri, utulivu, wasiwasi, mkweli, mwongo

5. (b) (i), (ii), (vi), (vii), (viii)
(c) (iii), (iv), (v), (ix), (v)
6. Unaweza kutumia kipakatalishi, simu, tabuleti au kompyuta kufanya zoezi hili. Tafiti tu kwenye mtandao salama kisha ufanye mazoezi uliyopewa.
7. Zingatia matumizi sahihi ya vinyume vya nomino na vinyume vya vivumishi.

Vinyume vya vitenzi na vielezi

Jitathmini 18.2 (ukurasa wa 110-111)

1.(a) Taja vitenzi vyovyote pamoja na vinyume vyao.

(b) Taja vielezi vyovyote pamoja na vinyume vyao.

2. Kinyume ni hali ya maneno mawili kupingana kimaana.

3.(a) Enda - rudi, lala - amka, lia - cheka, penda - chukia, zima - washa, kubali - kataa, safisha - chafua, keti - imama, panga - vuruga, panda - shuka, fanya - acha

(b) chini - juu, haraka - polepole, vizuri - vibaya, kwanza – mwisho
4. (a) Kukwepa - kukabili, inapoondoka - inapokuja, kunyamaza - kuzungumza, kusahau - kukumbuka, kutoa - kuvuta, kucheka - kulia, kuzidisha - kupunguza, kufunuliwa - kufunikwa, kusinyaa - kutanuka, kutengana - kushirikiana.
(b) Polepole - haraka, kiungwana - kikatili, nje - ndani, haraka sana - taratibu, nje kwa nje - ndani kwa ndani, vizuri - vibaya, kwa unyonge - kwa ujasiri, kwa kificho – waziwazi
5. kukwepa, polepole, kuzungumza, kutoa, kucheka kwa furaha, haraka sana, hudhihirisha, nje kwa nje, vizuri, kutanuka, kwa ujasiri, kutengana, kificho
6 (a) (iii), (vi), (vii)
(b) (i), (iv), (v)
7. Unaweza kutumia kipakatalishi, simu, tabuleti au kompyuta kufanya zoezi hili. Tafiti tu kwenye mtandao salama kisha ufanye zoezi ulilopewa.

8. Tunga kifungu katika kifaa cha kidijitali kisha ufanye mazoezi uliyopewa.

9. Fanya zoezi hili na mzazi au mlezi wako.

Vinyume vya vihusishi

Jitathmini 18.3 (ukurasa wa 111-112)

1.(a) Ili kuonyesha uhusiano wa kimahali, wakati au mwelekeo unaopingana na kueleweka kwa urahisi.
(b) Ni maneno yanayopingana na yanayoonyesha uhusiano wa mahali au wakati (mfano: *ndani ya - nje ya*).
2. (b) Tambua na upigie mstari maneno haya:
(i) ndani ya - nje ya
(ii) ndani ya - nje ya

(iv) karibu na - mbali na
(viii) juu ya - chini ya
(ix) katikati ya - kando ya

3. (a) mbali na nyumba

(b) juu ya
(c) nje ya
(d) mbele ya
(e) kando ya

4.
(a) Mwanafunzi alikaa **mbali na** marafiki wake waliomtia moyo.
(b) Tunapaswa kuweka matumaini **chini ya** changamoto za maisha.
(c) Mama alipumzika **juu ya** mti ili kupata hewa safi.
(d) Kijana alisimama **nyuma ya** kundi kueleza hisia zake.
(e) Woga ulimfanya kujificha **mbele ya** watu.
(f) Alikaa **karibu na** wenzake kwa sababu ya msongo wa mawazo.
(g) Alitembea **ndani ya** nyumba kupata hewa safi.

5. Unaweza kutumia kipakatalishi, simu, tabuleti au kompyuta kufanya zoezi hili. Tafiti tu kwenye mtandao salama kisha ufanye mazoezi uliyopewa.
6. Tunga kifungu katika kifaa cha kidijitali kisha ufanye mazoezi uliyopewa.
7. Fanya zoezi hili na mzazi au mlezi wako.

17. Ukubwa na udogo wa nomino

(a) Ukubwa wa nomino

Jitathmini 19.1 (ukurasa wa 112-113)

1. Kuondoa viambishi vya awali vya kawaida (kama m-, ki-) na kuweka kiambishi **ji-** au umbo la ngeli ya **LI-YA** katika umoja na **ma-** katika wingi.
2.(a) Ni hali ya kubadilisha jina ili kuonyesha umbo au sifa yake ni kubwa kuliko kawaida.
(b) Taja nomino zozote.

1. (a) jitu, jisu, jishamba, kapu, buzi, jijino, majiti, guo, jia, majibwa, jiti, majia, jiatu, mabuzi
(b) Umoja: jitu, jisu, jishamba, kapu, buzi, jijino, guo, jia, jiti, jiatu
Wingi: majiti, majibwa, majia, mabuzi

5.(b) miti - majiti | nyoka - joka | jiwe - jijiwe | gari - jigari | kisu - jisu | pipa - jipipa | tunda - jitunda | meza - jimeza | jino - jijino | kitabu - jitabu | mkoba - jikoba | nguo - guo | njia - jia | mbuzi - buzi

6.(a) risiti - jirisiti | bidhaa - jabidhaa/mabidhaa | pesa - mapesa | mfuko - jifuko | rula - jirula | maduka - maduka makubwa (au jiduka katika umoja) | milango - milango mikubwa (majilango) | shimo - jishimo | sanduku - jasanduku | mlima - jilima

(b) (i) jirula
(ii) jikalamu
(iii) mabidhaa
(iv) Jifuko, manoti
(v) mafaida
(vi) jimeza
(vii) jiti

7. Tunga kifungu katika kifaa cha kidijitali kisha ufanye mazoezi uliyopewa.
8. Fanya zoezi hili na mzazi au mlezi wako.

Udogo wa nomino

Jitathmini 19.2 (ukurasa wa 113-114)

1. Kuingiza viambishi awali vya ki- / kiji- katika umoja na vi- / viji- katika wingi (Ngeli ya KI-VI).

2. (a) Ni hali ya kueleza nomino katika umbo dogo kuliko ile hali ya kawaida au ya wastani.

3.(a) kijitu, kijisu, vijishamba, kijitanda, kitoto, kiatu, kibuzi, vigombe, kijiti, vijibwa, kiguo, kigombe, vijia, vibuzi

(b) umoja: kijitu, kijisu, kijitanda, kitoto, kibuzi, kijiti, kiguo, kigombe

wingi: vijishamba, vigombe (vijigombe), vijibwa, vijia, vibuzi

5. miti - vijiti | nyoka - kijoka | jiwe - kijiwe | gari - kijigari | kisu - kijisu | pipa - kijipipa | tunda - kijitunda | meza - vijimeza | jino - kijino | kitabu - kijitabu | mkoba - kijikoba | nguo - kiguo | njia - vijia | mbuzi - vibuzi

6.(a) risiti - kijirisiti | bidhaa - kibidhaa | pesa - kipesa | mfuko - kijifuko | rula - kijirula | maduka - vijiduka | milango - vijilango | shimo - kijishimo | sanduku - kijisanduku | mlima - kijilima

(b)

(i) kijirula
(ii) kijikalamu
(iii) vijidawati
(iv) Kijifuko, vijinoti
(v) vijimali
(vi) vijimeza
(vii) kijiti

7. Tunga kifungu katika kifaa cha kidijitali kisha ufanye mazoezi uliyopewa.
8. Fanya zoezi hili na mzazi au mlezi wako.

18. Mnyambuliko wa vitenzi

a. Kauli ya kutenda

Jitathmini 20.1 (ukurasa wa 114-115)

1. Kauli ya kutenda, kutendea, kutendewa, kutendwa, kutendeka na kutendatenda.

2. (a) Cheka

(c) Osha

(f) Toa

3.(a) osha

(b). cheza

(c). imba

(d). kimbia

4. (a) cheza

(b) piga

(c) geuza

(d) cheka

5. Tunga sentensi tano ukitumia vitenzi katika kauli ya kutenda. Sentensi ziwe sahihi.

b. Kauli ya kutendea

Jitathmini 20.2 (ukurasa wa 115)

1. Pigia, kimbilia, rushia.
2.
   (a) pigia
   (b) kimbilia
   (c) tembelea
   (d) somea
3.

(a) lilia

(b) kimbilia

(c) achia

(d) limia

4. Sentensi katika kauli ya kutendea ziwe sahihi kisarufi.

c. Kauli ya kutendwa

Jitathmini 20.3 (ukurasa wa 115)

1. Oshwa
   Pikwa
   Ombwa
2.
   (a) Pakwa
   (b) Pikwa
   (c) Chezwa
   (d) Katwa
3.

(a) Mlango ulifungwa na mtoto.

(b) Mto ulivukwa na kina mama.

(c) Gari limeegeshwa na dereva.

(d) Shule zitafungwa mwezi ujao.

d. Kauli ya kutendeka

Jitathmini 20.4 (ukurasa wa 116)

1. Pikika, funguka, vunjika
2.

(a) Chai imemwagika sakafuni.

(b) Shamba lililimwa likalimika.

(c) Dada amefunika chakula.

(d) Gogo la mti lilianguka barabarani.

3. (a) bebeka

(b) zunguka

(c) osheka

(d) ondoka

4. (a). aminika

(b). nyweka

(c). saidika

(d). kamilika

5. Tunga kifungu cha aya moja chenye vitenzi vilivyo katika kauli ya kutendeka. Zingatia kanuni za kisarufi katika kifungu.

e. Kauli ya kutendatenda

Jitathmini 20.5 (ukurasa wa 116)

1. Chezacheza, gukaruka, gongagonga, simamasimama
2. (a) Wanafunzi wanachekacheka darasani.

(b) Watoto waliimba na kuchezacheza katika sherehe ya kuadhimisha siku ya watoto duniani.

(c) Waliimbaimba kwa furaha baada ya kushinda katika michezo.

(d) Ndama wale wanarukaruka.

3. (a) gusagusa

(b) patapata

(c) vunjavunja

(d) papasapapasa

4. (a). korogakoroga

(b). lialia

(c). tembeatembea

(d). ombaomba.

5. Tunga sentenzi tano ukitumia vitenzi katika kauli ya kutendatenda. Sentensi ziwe sahihi kisarufi.

f. Kauli ya kutendewa

Jitathmini 20.6 (ukurasa wa 116-117)

1. Zingatia matamshi bora.

2. Hurumiwa, chezewa, fiwa, onewa

3. (a) Chakula kitamu kimeliwa na mtoto
   (b) Mwalimu alibebewa mkoba na mwanafunzi
   (c) Mlango umefungwa na juma.
   (d) Mahindi yatapandwa kesho na Zainabu.

4. (a). somewa

(b). nyweshwa

(c). angushwa

(d). washwa

5. Tunga sentensi tano kuhusu haki za watoto ukitumia vitenzi katika kauli ya kutendewa. Sentensi ziwe sahihi kisarufi.

g. Kauli ya kutendana

Jitathmini 20.7 (ukurasa wa 117)

2. funzana, fanana, pakana, ibana.
3.
   (a) Dada na kaka walifaana.
   (b) Juma na Hassan walipashana.
   (c) Zuhura na Riziki walikanana.
   (d) Gavana na seneta walipingana.
4.
   (a) Kimbizana
   (b) Umizana
   (c) Fukuzana
   (d) Salimiana
5. Tumia vitenzi ulivyopewa kutunga sentensi.Sentensi ziwe sahihi

h. Kauli ya kutendeana
Jitathmini 20.8 (ukurasa wa 117)

1. Limiana, chezeana, kumbatiana, imbiana.
2. (a) tialina
   (b) agiziana

(c) kimbiliana
(d) tazamana
3. (a). shoneana
(b). lipiana
(c). tiana
(d). andikiana
4. Tunga sentensi ukitumia vitenzi katika kauli ya kutendeana. Sentenzi ziwe sahihi.

i. Kauli ya kutendesha
Jitathmini 20.9 (ukurasa wa 118)
1. Imbisha, chezesha, ungusha, apisha.
2. (a) Jedida alimvusha mdogo wake barabara.
(b) Abigael alimvisha Juma kofia.
(c) Muna na Amin walipashana ujumbe.
(d) Emi aliimbisha wimbo wa watoto.
3. (a). wezesha

(b). chezesha

(c). simamisha

(d). changisha

4. Tunga kifungu cha aya moja ukitumia vitenzi katika kauli ya kutendesha. Kifungu kiwe sahihi kimantiki.

5. Fanya zoezi hili na mwenzako.

19. Nyakati na hali

a. Nyakati

i. Wakati uliopo
Jitathmini 21.1 (ukurasa wa 118-119)

1. Kuonyesha vitendo vinavyotendeka sasa hivi.
2. (a) anabeba, linaoshwa, kunasafishwa, vinapikwa, unapandwa, yanatibiwa
(b) Kiambishi -na- cha wakati uliopo.
(c) -na-
3. (a) Mvua inanyesha na mingurumo inasikika.
(b) Miti inapandwa na wenyeji.
(c) Wajukuu wanasafiisha nyumba ya nyanya.
(d) Kiongozi wao anazungumza kwa ufasaha.
(e) Uchafu uliokuwa sokoni unazolewa.
4. *Maliasili **yana** manufaa mengi kwa binadamu. Maji **yanatumika** kwa kilimo na shughuli za nyumbani ilhali misitu **inasaidia** kuleta hewa safi. Miti mingine katika misitu **inatumika** kutengeneza dawa. Wanyamapori **wanaongeza** kipato cha taifa kwa vile **wanawavutia** watalii. **Tunafaa** tuyatunze maliasili yetu.*

5. (a) wanaendelea (b) unafurahisha (c) wanatunza (d) inaangikwa/zinaangikwa (e) inachezwa
6. (a) Chui anamwinda swara anayekimbia.
(b) Kitabu hiki kinapendwa na wanafunzi wote.
(c) Madini inayochimbwa hapa ni ya thamani kubwa.
(d) Hadhira inawashangilia waigizaji hao.
(e) Meza nzuri zinatengenezwa na seremala.
7. Hakikisha sentensi zako ni sahihi kisarufi na zina kiambishi -na- cha wakati uliopo.

ii. Wakati uliopita

Jitathmini 21.2 (ukurasa wa 119)

1. Kuonyesha vitendo ambavyo vilitendeka wakati ambao ulipita.
2. (a) kilipikwa, palisafishwa, ilipaliliwa, yalitibiwa, waliongoza
(b) Kiambishi -li- cha wakati uliopita.
(c) -li-
3. (a) Maua <u>yalirembesha</u> mazingira.
(b) Lishe bora <u>iliwapa</u> afya njema.
(c) Maelewano <u>yalikuza</u> amani katika jamii.
(d) Mitindo hiyo <u>ilivuma</u> sana mwaka jana.
(e) Nyumba <u>zilizojengwa</u> <u>zilipakwa</u> rangi nzuri.
4. ***Tuliamka*** *asubuhi na mapema. Azma yetu* ***ilikuwa*** *kufika kwenye mbuga hiyo mapema. Njiani,* ***tulinunua*** *maji pamoja na vitafunio. Kila mmoja* ***alibeba*** *vitafunio vyake kwenye mkoba wake.* ***Tulipofika*** *kwenye lango la mbuga hiyo,* ***tulilipa*** *kiingilio.* ***Tuliabiri*** *basi* ***lililokuwa*** *hapo langoni. Basi hilo* ***lilikuwa*** *litutembeze mbugani.* ***Lilipojaa****, ziara ya mbugani ilianza.* ***Tuliona*** *wanyama wengi sana. Jioni* ***ilipofika****,* ***tulirudi*** *nyumbani.*
5. (a) alifadhili (b) lilioshwa (c) tuliwajibika (d) aliendesha (e) nilivalia/ulivalia/alivalia
6. (a) Mimi nilipika chakula kitamu.
(b) Wanafunzi walisakura kwenye mtandao salama.
(c) Chupa hiyo ilijaa sharubati.
(d) Maadili yalizingatiwa na wanajamii wote.
(e) Milima hiyo ilikuwa na theluji nyingi.
7. Hakikisha sentensi zako ni sahihi kisarufi na zina kiambishi -li- cha wakati uliopita.

iii. Wakati ujao

Jitathmini 21.3 (ukurasa wa 119-120)

1. Kuonyesha vitendo ambavyo vitatendeka baadaye.
2. (a) atabeba, kitavaliwa, vitapikwa, yatachemka, atachota, itafana
(b) Kiambishi -ta- cha wakati ujao.
(c) -ta-
3. (a) Watu wote <u>wataabiri</u> ndege hii.
(b) Vijana wengi <u>wataiga</u> mitindo ya kigeni.
(c) Kusikiliza kwa makini <u>kutawasaidia</u> kuelewa zaidi.
(d) Mpishi <u>ataongeza</u> chumvi kwenye chakula.
(e) Matunda mengi <u>yatavunwa</u>.

4. *Kesho **tutaamka** mapema. **Tutaenda** hadi kondeni. **Tutaanza** kwa kuchimba mashimo kisha **tutaweka** mbolea na kuichanganya na mchanga. **Tutachukua** miche iliyopandikizwa na kuipanda. Baada ya kuipanda, **tutainyunyizia** maji ili inawiri.*
5. (a) watahudhuria (b) itashangilia (c) atasuka (d) itaanza/zitaanza (e) yatadumu
6. (a) Mchezaji hodari atawachenga wote.
(b) Mikate itaokwa na mpishi.
(c) Sufuria itaepuliwa kutoka kwenye mafiga.
(d) Milango itafungika yenyewe.
(e) Simu itapigwa na rafiki yangu na nimewasiliana naye.
7. Hakikisha sentensi zako ni sahihi kisarufi na zina kiambishi -ta- cha wakati ujao.

b. Hali

i. Hali ya mazoea

Jitathmini 21.4 (ukurasa wa 120-121)

1. hu-
2. (a) hukiriza, husali, huiva, hunywewa
(b) kiambishi hu-
(c) hu-
3. *Mimi <u>husoma</u> katika Shule ya Heshima. Kila asubuhi, mimi <u>huamka</u> mapema sana. Baada ya kuoga, mimi <u>hupiga</u> mswaki. Baadaye, mimi <u>huvalia</u> sare yangu ya shule na kunywa kiamshakinywa. Baba <u>hunipeleka</u> kwenye stendi kungoja basi la shule. Baada ya kuliabiri, baba <u>huenda</u> kazini. Mimi <u>hupenda</u> kuenda shuleni.*
4. (a), (c), (d)
5. (a) Yaya huosha vyombo vichafu.
(b) Barabara hii huharibiwa na magari mazito.
(c) Mwavuli hutukinga dhidi ya mvua.
(d) Kucha zote ndefu hukatwa.
(e) Masoko yetu husafishwa.
6. Hakikisha sentensi zako ni sahihi kisarufi na zina kiambishi hu- cha hali ya mazoea kisha ufanye ulivyoagizwa.
7. Mwasilishie mzazi au mlezi sentensi zako na uhakikishe amezitolea maoni.

ii. Hali timilifu

Jitathmini 21.5 (ukurasa wa 121)

1. -me-
2. (a) imekamilika, wamecheza, imefumwa
(b) kiambishi -me-
(c) -me-
3. *Maisha ya sasa <u>yamerahisishwa</u> sana. Mashine <u>zimevumbuliwa</u> ambazo <u>zimefanya</u> mambo kufanyika kwa urahisi. Uvumbuzi huo <u>umefanya</u> habari kusambaa haraka sana kote duniani. Isitoshe, usafiri baina ya mabara <u>umewezekana</u> kupitia kwa usafiri wa kisasa. Watu pia <u>wameweza</u> kuiga mitindo ya kigeni. Uigaji huu <u>umewezeshwa</u> na teknolojia.*
4. (a), (d), (e)
5. (a) Tajiri amewasaidia mayatima wale.

(b) Mashine zimechanganya mchanga na simiti.
(c) Jengo kubwa limejengwa mjini.
(d) Hoteli hii imeuza chakula kitamu.
(e) Refa amepuliza kipenga.
6. Hakikisha sentensi zako ni sahihi kisarufi na zina kiambishi -me- cha hali timilifu kisha ufanye ulivyoagizwa.
7. Mwasilishie mzazi au mlezi sentensi zako na uhakikishe amezitolea maoni.

iii. Hali ya -ki- ya masharti
Jitathmini 21.6 (ukurasa wa 121-122)
1. Wakati wa kuonyesha masharti.
2. (a) (i) **Nikinunua** rinda jipya nitahudhuria sherehe hiyo.
(ii) Kipindi kingine **kikianza** nitaenda kulala.
(iii) Nywele **zikioshwa** zinang'ara.
(iv) Wakimbizi **wakipata** makazi watafurahia.
(v) Sweta **ikishonwa** itavaliwa.
(b) kiambishi -ki-
3. *Darasa letu ni safi sana. kila jioni tukimaliza vipindi tunaokota uchafu wote. Tukifagia sakafu tunaiosha pia. Sakafu ikikauka, tunapanga madawati na kufunga darasa letu. Asubuhi tukifika shuleni, tunahakikisha viatu vyetu ni safi kabla ya kuingia darasani. Tunajua kuwa tukisoma katika mazingira safi, tunatunza afya yetu pia.*
4. (b), (c), (e)
5. Hakikisha sentensi zako ni sahihi kisarufi na zina kiambishi -ki- cha hali ya masharti kisha ufanye ulivyoagizwa.

iv. Hali ya masharti ya -nge-

Jitathmini 21.7 (ukurasa wa 122-123)

1. Inatumika kuonyesha sharti ambalo bado lina uwezekano wa kutimizwa katika wakati uliopo au wakati ujao. Jambo hilo linaweza kutokea ikiwa tu sharti husika litafuatwa.

2.(a) (i) Ningeamka, ningefika
(ii) Wangekamilisha, wangelipwa
(iii) Angemwona, angemkumbatia
(iv) Ungefanya, ungeshinda
(v) Tungefika, tungehudhuria
(b) -nge-
3. Pigia mstari vitenzi hivi: wangetunzwa, wangepata, wangesoma, wangepata, wangekuwa, wangewatibu, wangekuwa, wangelisha
4. (a), (b), (d), (e)
5.(a) Tunga sentensi sahihi.
(b) Fanya zoezi hili na mwenzako.

v. Hali ya masharti ya -ngali-

Jitathmini 21.8 (ukurasa wa 123)

1. Inatumika kuonyesha sharti la wakati uliopita ambalo halikutimizwa, na kwa hivyo matokeo yake hayawezi kubadilika tena (sharti lisilowezekana au lililopitwa na wakati).

2.(a) ningalitembea, mngalisoma, ungalinionya, angalikimbia, wangalicheza

(b) -ngali-

3. Pigia mstari vitenzi hivi:

Ningalijua, ningalimchukulia, ningalipiga, ningaliwaonya, ningaliandika,wangaliusoma, wangaliepuka

4.(a) (a), (b), (c), (e)

5.(a) Tunga sentensi sahihi.

(b) Zingatia matamshi bora unapomsomea mwenzako sentensi zako.

6. Unaweza kutumia kipakatalishi, simu, tabuleti au kompyuta kufanya zoezi hili. Tafiti tu kwenye mtandao salama kisha ufanye zoezi ulilopewa.

vi. Hali ya -ka- ya kufuatana kwa vitendo

Jitathmini 21.9 (ukurasa wa 123-124)

1. Wakati wa kuonyesha vitendo viwili au zaidi vinatendeka vikifuatana.

2. (a) (i) Mlango ulifunguliwa watu **wakaingia** kwa nyumba.

(ii) Kochi zilishonwa **zikapendeza**.

(iii) Osebe aliosha nguo **akazianika**.

(iv) Viatu vilichafuka **vikapanguswa**.

(v) Biarusi alifika sherehe **ikaanza**.

(b) kiambishi -ka-

3. (a) Wimbo huo uliimbwa <u>ukavuma</u> kila mahali.

(b) Alichemsha maji, <u>akaweka</u> unga kisha <u>akapika</u> sima.

(c) Mechi ilianza, <u>wakacheza</u> na <u>wakashinda</u>.

(d) Ugonjwa ulikurupuka na watu <u>wakapata</u> chanjo.

(e) Kabati ilifunguliwa, dawa <u>ikawekwa</u> ndani kisha <u>ikafungwa</u>.

4. (b), (c), (e)

5. Hakikisha sentensi zako ni sahihi kisarufi na zina kiambishi -ka- ya kufuatana kwa vitendo kisha ufanye ulivyoagizwa.

Wakati uliopita hali ya kuendelea na wakati ujao hali ya kuendelea

Jitathmini 21.10 (ukurasa wa 124)

1. Tunazingatia nyakati na hali mbalimbali katika mawasiliano ili kuleta uwazi, usahihi na mtiririko mzuri wa habari. Nyakati hutusaidia kujua ni lini jambo lilitendeka (wakati uliopita), linatendeka (wakati uliopo), au litatendeka (wakati ujao). Hali nayo hueleza jinsi kitendo kinavyofanyika—ikiwa kinaendelea, kimekamilika, au ni cha masharti. Hii huzuia utata na mchanganyiko wa mawazo wakati wa kuzungumza au kuandika.

2. kiambishi -na-

3.(a) (ii), (iv), (v)

(b)

- Wanafunzi wa<u>na</u>soma.
- Mariamu a<u>na</u>pika viazi.
- Ni<u>na</u>vua samaki.

i. Wakati uliopita hali ya kuendelea

Jitathmini 21.11 (ukurasa wa 124)

1.Kuonyesha tendo lililokuwa likiendelea katika wakati uliopita kauli ilipokuwa ikitolewa.

2. -li-, -na-

3. (a) (i), (iii), (v)

(b)

- Mama <u>alikuwa anapika</u> mboga.
- Pendo <u>alikuwa anaandika</u> insha.
- <u>Tulikuwa tunafua</u> sare zetu.

iii. Wakati ujao hali ya kuendelea

Jitathmini 21.12 (ukurasa wa 125)

1. Kuonyesha kitendo kitakachokuwa kikifanywa wakati kauli itatolewa baadaye.

2. -ta-, -na-

3.(a) (ii), (iii), (iv)

(b)

- Mtoto <u>atakuwa analala</u>.
- Mama <u>atakuwa anaandaa</u> chajio.
- Kiatu <u>kitakuwa kinashonwa</u>.

4. (a) Amani atakuwa anasoma maktabani.

(b) Paka atakuwa anakunywa maziwa.

(c) Mkimbiaji atakuwa anashinda dhahabu.

(d) Nyanya atakuwa anaenda mjini.

(e) Toni atakuwa anaosha vyombo.

iv. Wakati uliopita hali timilifu

Jitathmini 21.13 (ukurasa wa 125)

1. Kuonyesha kitendo kilichokuwa kimekamilika muda mfupi kabla ya kauli kutolewa (katika wakati uliopita).

2. -li-, -me-

3.(a) (i), (ii), (iv), (v)

(b)

- Wanafunzi walikuwa wameandika insha.
- Mgeni alikuwa amewasili.
- Kiatu kilikuwa kimeshonwa.
- Seremala alikuwa ametengeneza meza nyingine.

4. (a) Amani alikuwa amesoma maktabani.

(b) Paka alikuwa amekunywa maziwa.

(c) Mkimbiaji alikuwa ameshinda dhahabu.

(d) Nyanya alikuwa ameenda mjini.

(e) Toni alikuwa ameosha vyombo.

v. Wakati ujao hali timilifu
Jitathmini 21.14 (ukurasa wa 126)

1. Kuonyesha kitendo kinachotarajiwa kuendelea kufanyika wakati kauli itatolewa baadaye.
2. -ta-, -me-
3. (a) (i), (ii), (iv), (v)
(b)

- Mwema atakuwa ameoga.
- Wachezaji watakuwa wamejiandaa.
- Mika atakuwa ameondoa vyombo mezani.
- Fahali atakuwa amepewa chakula na maji.

4. (a) Amani atakuwa amesoma maktabani.
(b) Paka atakuwa amekunywa maziwa.
(c) Mkimbiaji atakuwa ameshinda dhahabu.
(d) Nyanya atakuwa ameenda mjini.
(e) Toni atakuwa ameosha vyombo.

20. Ukanushaji

Ukanushaji kwa kuzingatia nyakati na hali

a. Ukanushaji kwa kuzingatia nyakati

i. Wakati uliopo

Jitathmini 22.1 (ukurasa wa 126)

1. Hali ya kukana kuwa jambo linaloendelea kufanyika wakati kauli inatolewa halifanyiki.

2. Tunakanusha sentensi kwa kuzingatia wakati uliopita, wakati uliopo na wakati ujao.

3. (a) Fundi hajengi nyumba yetu.

(b) Mwanafunzi hasomi kitabu cha hadithi.

(c) Dereva haendeshi gari kwa kasi.

(d) Mama hapiki chakula kitamu.

(e) Mwalimu hasahihishi vitabu vyetu.

4. (a) Utingo hafungi mzigo.

(b) Mtoto hachezi na mwanasesere wake.

(c) Baba hachongi kinyago.

(d) Talo hawalishi mifugo wake.

(e) Wnafunzi hawasafishi darasa.

5. Tunga sentensi sahihi.

ii. Wakati uliopita

Jitathmini 22.2 (ukurasa wa 126-127)

1. Hali ya kupinga kuwa kitendo kilichofanyika wakati uliopita hakikufanyika.

2. Viambishi vya nafsi na vya wakati uliopita.

3(a) Wachezaji hawakufanya mazoezi yao.

(b) Baba hakuezeka paa la nyumba.

(c) Mama hakuchota maji kisimani.

(d) Waziri hakuitembelea shule yetu.

(e) Nyanya hakutusimulia kisa hicho.

4.(a) Mosha hakuchanja kuni.

(b) Sikutuzwa na waziri wa michezo.

(c) Pendo hakusafiri kwenda ng'ambo.

(d) Kiatu changu hakikununuliwa sokoni.

(e) Wanafunzi hawakuenda maktabani.

5. Tunga zentensi sahihi.

iii. Wakati ujao

Jitathmini 22.3 (ukurasa wa 127)

1. Hali ya kupinga kuwa kitendo kinachotarajiwa kutokea baadaye hakitakokea.

2. viambishi vya nafsi na wakati

3.(a) Beka hatasafiri kwenda Ulaya.

(b) Nkirote hatamtembelea nyanya.

(c) Paka hatapewa maziwa.

(d) Wageni hawatafika.

(e) Kisima hakitachimbwa.

4. (a) Baba hataenda kazini.

(b) Kaka hataninunulia kamusi.

(c) Hamali hatabeba mizigo.

(d) Kiranja hatatuongoza.

(e) Jirani hatajenga ukuta kuzunguka nyumba yake.

5. Tunga sentensi sahihi.

6. Fanya zoezi hili na mzazi au mlezi wako.

b. Ukanushaji kwa kuzingatia hali

i. Hali ya mazoea

Jitathmini 22.4 (ukurasa wa 127)

1. Kupinga kuwa jambo linalofanyika mara kwa mara halifanyiki.

2. Utazingatia wakati, hali na nafsi.

3.(a) Nyale hakimbii asubuhi.

(b) Mtoto halali alasiri.

(c) Jogoo hawiki alfajiri.

(d) Paka hanywi maziwa.

(e) Yeye hamtembelei nyanyake kila Jumamosi.

4. (a) Baba haendi kazini.

(b) Kaka haninunulii kamusi.

(c) Hamali habebi mizigo.

(d) Kiranja hatuongozi.

(e) Mama haamki mapema.

5. Tunga sentensi sahihi.

6. Fanya zoezi hili na mzazi au mlezi wako.

ii. Hali timilifu

Jitathmini 22.5 (ukurasa wa 127-128)

1. Hali ya kupinga kuwa kitendo kilichokamilika muda mfupi tu uliopita hakikutendeka.

2. viambishi vya hali na nafsi

3. (a) Mtoto hajakula.

(b) Godoro halijanunuliwa.

(c) Kiatu hakijaoshwa.

(d) Maji hayajamwagika.

(e) Jua halijatua.

4.(a) Mlango haujafunguka.

(b) Chakula hakijaiva.

(c) Mwalimu hajakuita.

(d) Moto haujawaka.

(e) Wachezaji hawajaondoka uwanjani.

5. Tunga sentensi sahihi.

6. Fanya zoezi hili na mzazi au mlezi wako.

iii. Hali ya masharti ya -nge-

Jitathmini 22.6 (ukurasa wa 128)

1. Hali ya kuonyesha kuwa vitendo viwili vilivyotegemeana vilitokea.

2. Hali ya masharti na viambishi vya nafsi

3. (a) Nisingepika nisingekula.

(b) Tusingemngoja tusingechelewa.

(c) Asingekamilisha kazi asingelipwa.

(d) Msingekaidi ushauri wangu msingepata hasara.

(e) Wasingetualika tusingeenda mkutanoni.

4. (a) Msingeanika nguo zisingekauka.

(b) Tusingechimba kisima tusingepata maji.

(c) Mvua isingenyesha nisingepanda mboga.

(d) Wasingemwona ajuza wasingemsaidia kuvuka barabara.

(e) Usingenitembelea nisingefurahi.

5. Tunga sentensi sahihi.

6. Fanya zoezi hili na mzazi au mlezi wako.

iv. Hali ya masharti ya -ngali-

Jitathmini 22.7 (ukurasa wa 128-129)

1. Hali ya kuonyesha kuwa vitendo viwili vilivyotegemeana vilitokea.

2. Hali ya masharti na viambishi vya nafsi

3. (a) Nisingaliamka mapema nisingaliwahi sokoni.

(b) Asingalituita tusingalimwona.

(c) Tusingalimchokoza mbwa asingalitukimbiza.

(d) Msingalivunja sheria msingaliadhibiwa.

(e) Wasingalichelewa mkutanoni wasingalikosa hotuba ya chifu.

4. (a) Asingalisoma asingalifaulu.

(b) Tusingalisafiri mapema tusingalifika.

(c) Nisingalienda sokoni nisingalinunua mboga.

(d) Wasingalijitahidi wasingalifanikiwa.

(e) Usingalimwona ajuza usingalimsaidia kuvuka barabara.

5. Tunga sentensi sahihi.

6. Fanya zoezi hili na mzazi au mlezi wako.

v. Hali ya -ki- ya masharti

Jitathmini 22.8 (ukurasa wa 129)

1. Hali ya kuonyesha kuwa kitendo kimoja hakiwezi kutimia ikiwa sharti fulani halijatekelezwa.

2. Hali ya masharti na viambishi vya nafsi

3. (a) Nisiposimama sitamwona.

(b) Asipoenda hospitalini hatatibiwa.

(c) Tusipomsaidia hatamaliza kazi yake mapema.

(d) Msipohudhuria mkutano hamtamwona waziri.

(e) Wasipofanya mazoezi ya kutosha hawatashinda wapinzani.

4. (a) Msiposhirikiana hamtafanikiwa.

(b) Tusipoanza safari mapema hatutafika mjini jioni.

(c) Nisiposakura katika mtandao salama sitapata habari hiyo.

(d) Wasipotembea polepole hawatanyeshewa.

(e) Usipomchokoza mbwa hatakuuma.

5. Tunga sentensi sahihi.

6. Fanya zoezi hili na mzazi au mlezi wako.

23. Ngeli na upatanisho wa kisarufi

a. Ngeli ya A-WA

Jitathmini 23.1 (ukurasa wa 129-130)

1. mwalimu, mwanafunzi, mlinzi, mtoto, mama

2. mtoto, mtume, chura, mbuzi, mbu

3. (a) Watoto, mama (b) Wafanyakazi (c) Panzi, viwavi, wadudu, wakulima (d) Ng'ombe, mbuzi (e) Dereva, utingo, ajuza

4. a- katika umoja na wa- katika wingi

5. (a) Vijana wanacheza na mtoto anacheka.

(b) Mgeni akiwasili wenyeji watampokea.

(c) Kondoo hawa watapewa nyasi.

(d) Mzee huyu anatumia kifaa cha kidijitali.

(e) Wapishi wameandaa chakula kitamu.

6. Hakikisha sentensi zako ni sahihi kisarufi na zina viambishi vifaavyo vya ngeli ya A-WA.

7. Mtajie mlezi au mlezi wako nomino za ngeli ya A-WA katika mazingira ya nyumbani.

b. Ngeli ya U-I
Jitathmini 23.2 (ukurasa wa 130)

1. mti, mche, mtaro, mpaka, muwa

2. mlango, mwiba, mikoba, mtego, mkungu

3. (a) Mwavuli (b) Miche (c) Mpira, msumari (d) Mkono, miguu (e) Mshipi

4. u- katika umoja na i- katika wingi

5. (a) Msitu huu umejaa miti iliyo na miba.

(b) Mto huu una maji safi.

(c) Mikate ya wanafunzi imeokwa?

(d) Msemo huu unapendwa na watu wengi.

(e) Mikakati ya kuimarisha amani imewekwa.

6. Hakikisha sentensi zako ni sahihi kisarufi na zina viambishi vifaavyo vya ngeli ya U-I.

7. Mtajie mlezi au mlezi wako nomino za ngeli ya U-I katika mazingira ya nyumbani.

c. Ngeli ya I-ZI
Jitathmini 23.3 (ukurasa wa 130-131)

1. nyumba, kalamu, chupa, shule

2. nyumba, kalamu, karamu, ndoo, simu

3. (a) Shule (b) Kalamu, penseli, karatasi (c) Chupa, ndoo (d) Suruali, sweta (e) Kauli

4. i- katika umoja na zi- katika wingi

5. (a) Hadithi ya wanyama iliwafurahisha watoto.

(b) Soksi hizi zilinunuliwa jana.

(c) Tarakilishi hizo zimetengenezwa.

(d) Redio zimezimwa lakini televisheni imewaka.

(e) Pikipiki hii imebeba mteja.

6. Hakikisha sentensi zako ni sahihi kisarufi na zina viambishi vifaavyo vya ngeli ya I-ZI.

7. Mtajie mlezi au mlezi wako nomino za ngeli ya I-ZI katika mazingira ya nyumbani.

d. Ngeli ya I-I
Jitathmini 23.4 (ukurasa wa 131)

1. chai, chumvi, sukari, furaha

2. miwani, mvua, Krismasi, sukari, chai, Kenya, hofu, damu, asali

3. (a) Chumvi (b) Chai, sukari (c) Furaha (d) Miadi(e) Homa

4. i- katika umoja na i- katika wingi

5. (a) Dhahabu ina thamani kubwa.

(b) Hofu iliyotanda imeisha.

(c) Mvua imepusa.

(d) Baridi ikikulemea unafaa uvae sweta.

(e) Mihadarati inaathiri afya ya watumiaji.

6. Hakikisha sentensi zako ni sahihi kisarufi na zina viambishi vifaavyo vya ngeli ya I-I.

7. Mtajie mlezi au mlezi wako nomino za ngeli ya I-I katika mazingira ya nyumbani.

e. Ngeli ya U-ZI
Jitathmini 23.5 (ukurasa wa 131)

1. ukuta, ua, uzi, wembe

2. ufagio, nyuzi, waraka, nyembe, ufa

3. (a) Ukucha (b) Nyaraka (c) Ufunguo (d) Nyuso (e) Ubeti, wimbo

4. u- katika umoja na zi- katika wingi

5. (a) Nyua zitazunguka nyumba yao.

(b) Ufito umekatwa na babu.

(c) Nyuzi hizi zitatumika kushona fulana.

(d) Wavu huu umeraruka.

(e) Nyufa kwenye ukuta zimezibwa.

6. Hakikisha sentensi zako ni sahihi kisarufi na zina viambishi vifaavyo vya ngeli ya U-ZI.

7. Mtajie mlezi au mlezi wako nomino za ngeli ya U-ZI katika mazingira ya nyumbani.

f. Ngeli ya YA-YA

Jitathmini 23.6 (ukurasa wa 132)

1. manukato, maji, mate, marashi

2. mate, makao, mandhari, maji, manukato

3. (a) maziwa, maji (b) Mafuta (c) Makao (d) Maumivu (e) Marashi

4. ya- katika umoja na ya- katika wingi

5. (a) Mazingira yamenadhifishwa.

(b) Maovu yamekomeshwa.

(c) Malipo ya nauli yanafanywa kwa njia ya simu.

(d) Mate yalitudondoka tulipokiona chakula.

(e) Maradhi yamepata tiba.

6. Hakikisha sentensi zako ni sahihi kisarufi na zina viambishi vifaavyo vya ngeli ya YA-YA.

7. Mtajie mlezi au mlezi wako nomino za ngeli ya YA-YA katika mazingira ya nyumbani.

g. Ngeli ya KI-VI

Jitathmini 23.7 (ukurasa wa 132)

1. kiti, kitabu, kijiko, kitanda, kioo

2. chakula, kitanda, kiti, chandarua, kijiji, chuma, kikao

3. (a) kitanda, kiti (b) Chuma, chandarua (c) Vyakula (d) Vioo (e) Kisu, kidole

4. ki- katika umoja na vi- katika wingi

5. (a) Kioo kimepanguswa.

(b) Kitanda kipya kilinunuliwa jana.

(c) Vitabu vyangu vinapendeza.

(d) Kibeti chake kilipatikana jana.

(e) Vitabu vyao vimesahihishwa.

6. Hakikisha sentensi zako ni sahihi kisarufi na zina viambishi vifaavyo vya ngeli ya KI-VI.

7. Mtajie mlezi au mlezi wako nomino za ngeli ya KI-VI katika mazingira ya nyumbani.

h. Ngeli ya LI-YA

Jitathmini 23.8 (ukurasa wa 133)

1. sikio, tumbo, embe, limau

2. tomoko, jicho, gurudumu, gari, mawe, tunda, embe, bega

3. (a) Chenza, chungwa (b) Jicho (c) meno (d) maforosadi (e) Jaketi

4. li- katika umoja na ya- katika wingi

5. (a) Jani la mpera limekauka.

(b) Majembe yao yalinolewa jana.

(c) Jengo hili litakuwa afisi ya waziri.

(d) Chenza limeiva.

(e) Gauni la biarusi linapendeza.

6. Hakikisha sentensi zako ni sahihi kisarufi na zina viambishi vifaavyo vya ngeli ya LI-YA.

7. Mtajie mlezi au mlezi wako nomino za ngeli ya LI-YA katika mazingira ya nyumbani.

i. Ngeli ya U-U

Jitathmini 23.9 (ukurasa wa 133)

1. uji, unga, upendo, ujanja

2. uchoyo, uji

3. (a) uji (b) uzalendo (c) Upendo (d) Uchoyo (e) ujasiri

4. u- katika umoja na u- katika wingi

5. (a) Umeme umeleta maendeleo mengi.

(b) Udenda ulimtoka mtoto alipolala.

(c) Uchovu ulimfanya alale mchana kutwa.

(d) Uvivu umemzuia kufaulu katika mradi wake.

(e) Uigizaji umewaletea watu wengi kipato.

6. Hakikisha sentensi zako ni sahihi kisarufi na zina viambishi vifaavyo vya ngeli ya U-U.

7. Mtajie mlezi au mlezi wako nomino za ngeli ya U-U katika mazingira ya nyumbani.

j. Ngeli ya U-YA

Jitathmini 23.10 (ukurasa wa 134)

1. magonjwa, ulezi, mawele

2. ugonjwa, ubua, ulezi, uovu

3. (a) Magonjwa (b) Movu (c) malezi (d) mawele (e) Ubua

4. u- katika umoja na ya- katika wingi

5. (a) Ugonjwa wake ulitibiwa mapema.

(b) Mabua ya mtama yalipeperushwa na upepo.

(c) Uovu wake ulivuka mipaka.

(d) Mawele ya mama yamemwagika.

(e) Ulezi wake unatumika kama kielelezo.

6. Hakikisha sentensi zako ni sahihi kisarufi na zina viambishi vifaavyo vya ngeli ya U-YA.

7. Mtajie mlezi au mlezi wako nomino za ngeli ya U-YA katika mazingira ya nyumbani.

k. Ngeli ya LI-

Jitathmini 23.11 (ukurasa wa 134)

1. jua, jasho, giza

2. jasho, Agano la Kale, Agano Jipya, jua, giza, vukuto

3. (a) jasho (b) Agano Jipya (c) giza (d) Jua (e) vukuto

4. li- katika umoja na li- katika wingi

5. (a) Jua limewaka mapema mno.

(b) Giza lilitanda usiku.

(c) Jasho lilimtoka alipokuwa anachanja kuni.

(d) Vukuto linasumbua wageni wa eneo hili.

(e) Agano Jipya lilisomwa na mhubiri.

6. Hakikisha sentensi zako ni sahihi kisarufi na zina viambishi vifaavyo vya ngeli ya LI-.

7. Mtajie mlezi au mlezi wako nomino za ngeli ya LI- katika mazingira ya nyumbani.

l. Ngeli ya KU-

Jitathmini 23.12 (ukurasa wa 134-135)

1. kuimba, kucheza, kuandika, kusoma

2. kuimba, kusoma, kucheza, kucheka, kutembea, kupika

3. (a) Kulala (b) Kuimba (c) Kulima (d) Kucheza (e) Kuoga

4. ku- katika umoja na ku- katika wingi

5. (a) Kuimba kwa watoto kunapendeza.

(b) Kuongea na chakula mdomoni kunaudhi.

(c) Kusoma kwetu kumetufaidi.

(d) Kulima kwake kunazingatia masharti ya wataalamu wa kilimo.

(e) Kukimbia kwangu kumeninufaisha.

6. Hakikisha sentensi zako ni sahihi kisarufi na zina viambishi vifaavyo vya ngeli ya KU-.

7. Mtajie mlezi au mlezi wako nomino za ngeli ya KU- katika mazingira ya nyumbani.

m. Ngeli ya PA-KU-MU

Jitathmini 23.13 (ukurasa wa 135)

1. chumbani, darasani, pahali, mahali

2. pahali, mahali, kanisani, shambani, kule, mle, shuleni, nyumbani

3. (a) Nyumbani (b) Chumbani (c) Shambani (d) Shuleni (e) Darasani

4. pa-ku-m katika umoja na pa-ku-m katika wingi

5. (a) Pahali hapa ni pangu.

(b) Kanisani kwetu kunapendeza.

(c) Chumbani mwangu mna kitanda na godoro.

(d) Shimoni mna panya watatu.

(e) Nyumbani kwetu kuna wageni.

6. Hakikisha sentensi zako ni sahihi kisarufi na zina viambishi vifaavyo vya ngeli ya PA-KU-MU.

7. Mtajie mlezi au mlezi wako nomino za ngeli ya PA-KU-MU katika mazingira ya nyumbani.

24. Aina za sentensi

a. Sentensi sahili

Jitathmini 24.1 (ukurasa wa 135-136)

1. Sentensi hizo ziwe na wazo moja tu.

2. (a), (c), (d)

3.

- Vimelea hivi huenea kutoka kwa mtu mmoja hadi mwingine.
- Magonjwa haya huambukizwa kwa njia tofauti.
- Vimelea hivi huweza kupitisha kwa hewa.
- Wakati mwingine, vinaweza kusambazwa na wadudu.

4. (a) Magonjwa yamesambaa.

Watoto wamepewa chanjo.

(b) Mafuta yamenunuliwa.

Tutapika kaukau kesho.

(c) Barabara imasakifiwa.

Magari yanapita vyema.

(d) Mechi imeanza.

Mashabiki wanashangilia.

(e) Watu wengi wamehudhuria.

Wote wamefurahia.

5. Hakikisha sentensi zako ni sahihi kisarufi na zina wazo moja tu.

6. Fanya zoezi hili na mzazi au mlezi wako.

b. Sentensi ambatano
Jitathmini 24.2 (ukurasa wa 136)

1. (a) Sentensi hizo ziwe sentensi sahili mbili au zaidi zilizounganishwa na kiunganishi.

(b) Sentensi ambatano huwa na mawazo mawili au zaidi ambayo yameunganishwa kwa kiunganishi ilhali sentensi sahili huwa na wazo moja tu.

2. (a), (b), (e)

3.

- Alisonga kando na akaketi chini ya kivuli.
- Aliufungua mkoba wake na akatoa dawa mle ndani.

- Alirusha tembe moja mdomoni kisha akaimeza kwa maji.
- Alipumzika chini ya mti na baada ya muda mfupi alijihisi salama.

4. (a) Ameniomba msamaha na nimemsamehe.

(b) Mtalii alipiga picha na imewafurahisha wengi.

(c) Ndizi zimeiva lakini maembe ni mabichi.

(d) Vioo vimeoshwa ilhali milango imepanguswa.

(e) Sweta maridadi ilishonwa na Sara ataivaa.

5. Hakikisha sentensi zako ni sahihi kisarufi na zinaunganishwa kwa kiunganishi.

6. Fanya zoezi hili na mzazi au mlezi wako.

c. Sentensi changamano
Jitathmini 24.3 (ukurasa wa 136-137)

1. (a) Sentensi hizo ziwe na kirejeshi.

(b) Sentensi ambatano huwa na mawazo mawili au zaidi ambayo yameunganishwa kwa kiunganishi, sentensi sahili huwa na wazo moja tu na sentensi changamano huwa na kirejeshi.

2. (b), (c), (e)

3.

- Mwanafunzi anayemakinika darasani huelewa kinachofunzwa.
- Mwanafunzi ambaye anazingatia nidhamu huwa kipenzi cha watu.
- Ni nani ambaye hapendi mwanafunzi mwenye nidhamu?

4. (a) Kiti kilichovunjika kilitengenezwa./ Kiti ambacho kilivunjika kilitengenezwa.

(b) Moto uliowaka umezimika./ Moto ambao uliwaka umezimika.

(c) Magonjwa yaliyoambukizwa yametibiwa./ Magonjwa ambayo yaliambukizwa yametibiwa.

(d) Sherehe iliyosubiriwa sana imefana./ Sherehe ambayo ilisubiriwa sana imefana.

(e) Ndoo zilizonunuliwa zimejazwa maji./ Ndoo ambazo zilinunuliwa zimejazwa maji.

5. Hakikisha sentensi zako ni sahihi kisarufi na zina kirejeshi.

6. Fanya zoezi hili na mzazi au mlezi wako.

d. Sentensi tata
Jitathmini 24.4 (ukurasa wa 137)

1. (a) Sentensi hizo ziwe zinatatanisha kimaana.

(b) Matumizi ya neno lenye maana zaidi ya moja au kutumia baadhi ya kauli zinazoleta dhana zaidi ya moja.

2. (a) (i), (ii), (iv)

(b) (i) Babu alimpa mjukuu wake pesa, Babu alimwadhibu mjukuu wake

(ii) Karori alimpiga kwa sababu ya simu, Karori alitumia simu kumgonga, Karori aliwasiliana naye kupitia kwa simu, Karori alipiga simu kwa niaba yake

(iv) Babu aliona mnyama aitwaye tai, Babu aliona vazi liitwalo tai

3. (a)

- Alipompigia mwanafunzi mwingine, waliona ndege.
- Punde, mwanafunzi mwingine aliungana nao katika mchezo huo.
- Walipomaliza kucheza, walikimbia darasani.
- Mwalimu wa Kiswahili akaingia kuwafunza.

(b)

- ndege – nyuni, chombo cha usafiri kinachopita angani
- Mwingine – ambaye walikuwa wakicheza naye, ambaye hakuwa nao awali
- Walikimbia – walitoroka, walienda haraka
- Mwalimu wa Kiswahili – mwalimu ambaye asili yake ni Uswahilini, mwalimu ambaye hufunza somo hilo

4. Hakikisha sentensi zako zina neno ambalo linaleta utata wa kimaana.

5. Fanya zoezi hili na mzazi au mlezi wako.

25. Usemi halisi na usemi wa taarifa

Jitathmini 25.1 (ukurasa wa 137-138)

1. Usemi wa taarifa ni ripoti ya maneno yaliyosemwa au kuandikwa na mtu mwingine.
2. Usemi halisi ni maneno au sentensi inayotoka kinywani mwa mzungumzaji moja kwa moja ilhali usemi wa taarifa ni ripoti ya maneno yaliyosemwa au kuandikwa na mtu mwingine.
3.

- Wakati uliopita hubadilika na kuwa wakati uliopo.
- Alama za uakifishaji kama vile alama za nukuu hutumiwa.
- Kiambishi -nge- hubadilika na kuwa -ta-.

- Nafsi ya tatu hubadilika na kuwa nafsi ya kwanza. Kwa mfano: yeye hubadilika na kuwa mimi.
- Siku hiyo hubadilika na kuwa leo.
- Chake hubadilika na kuwa changu.
- Viwakilishi vionyeshi na vivumishi viashiria vya mbali hubadilika na kuwa vya karibu. Kwa mfano: Hapo au pale hubadilika na kuwa hapa.

4. Fanya zoezi hili na mwenzako.

Katika kubadilisha usemi halisi kuwa usemi wa taarifa, nyakati na nafsi hubadilika kama ifuatavyo.

- Nafsi ya kwanza na ya pili hubadilika na kuwa ya tatu.
- Kiambishi -ta- hubadilika na kuwa -nge-.
- Viwakilishi vionyeshi na vivumishi viashiria vya karibu hubadilika na kuwa vya mbali kidoho au vya mbali sana. Kwa mfano: hapa hubadilika na kuwa hapo au pale.
- Leo huwa siku hiyo.
- Jana huwa siku iliyotangulia.
- Sasa huwa wakati huo au ule.
- Kesho huwa siku itakayofuata
- Alama za nukuu, kiulizi na alama ya hisi hazitumiki katika usemi wa taarifa.

5. Shirikiana na mwenzako kujadili kanuni za kubadilisha usemi wa taarifa kuwa usemi halisi. Rejelea majibu ya zoezi la tatu.

6. (a)“Unafaa kutunza vitabu vyako,”mama alimweleza Fatuma.

(b) “Mazingira yenu yanapendeza,” wageni walituambia.
(c) “Vipi wanafunzi wanatupa taka ovyo!” Mwalimu alishangaa.
(d) “Hakikisha umefuata maagizo”, Ogindi alimwambia Kailon.
(e) “Nguo hizi ni nzuri,” baba alisema.

1.

(a) “Je, utaenda shuleni kesho?” mama aliniuliza.
(b) “Njoo hapa haraka!” mwalimu mkuu alimwita Juma.
(c) “Darasa lenu limesafishwa vizuri?” mwalimu aliuliza.
(d) “Tunajenga vyoo vingine,” mwalimu mkuu alisema.
(e) “Toka hapa!” Ngoswe alifoka.

8. (a) Tunga sentensi tano za usemi halisi ukizingatia maadili ya kitaifa. Sentensi ziwe sahihi.

(b) Zibadilishe sentensi ulizozitunga katika nambari ya 8(a) ziwe katika usemi wa taarifa. Sentensi ziwe sahihi.

9. Fanya zoezi hili na mwezako.